

DOMAŠAJI I OGRANIČENJA LOKALISTIČKE TEORIJE PADEŽA

Prve ideje na kojima se temelji lokalistička teorija padeža datiraju još iz antičkih vremena, a potanja teorijska razrada tih ideja prvi je put uobličena u djelu bizantskog gramatičara Maksima Planuda s kraja 13. i početka 14. stoljeća.³⁶

Prema toj teoriji temeljna i polazišna značenja padeža jesu prostorna, a ostala se značenja raznolikim tipovima metaforizacije izvode iz prostornih. Drugim riječima, tvrdi se da su mnoga neprostorna značenja, i u padežnom sustavu i izvan njega (npr. vremenska, načinska, uzročna, suprotna, posvojna i sl.), organizirana po uzoru na prostorna.³⁷

Tako se primjerice u hrvatskome jeziku prostorna ablativnost vrlo lako i često transformira ne samo u vremensku ablativnost, usp. *Izišli su iz naše zgrade* prema *Toga se sjeća još iz sedamdesetih godina*, nego i u modalnost, npr.

³⁶ Usp. Nada Arsenijević, »Akuzativ s predlogom u savremenom srpskom jeziku« (I i II), Preštampano iz *Zbornika Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, XLVI/1 i XLVII/2, Novi Sad 2003, str. 114.

³⁷ Opširnije o lokalističkoj teoriji padeža i različitim njezinim verzijama usp. John M. Anderson, *The Grammar of Case: Towards a Localistic Theory*, University Press, Cambridge 1971, Ronald Wayne Langacker, »Space grammar, analysability, and the English passive«, *Language*, 1, Washington, 1982, str. 22–81, John Lyons, *Semantics*, I–II, Cambridge University Press, Cambridge 1977, Predrag Piper, *Jezik i prostor*, Biblioteka XX vek, Beograd 1997.

obnoviti što iz temelja, ili u kauzalnost, npr. učiniti što iz neznanja.³⁸

Katkada se lokalistički pristup padežima i jeziku uopće oslanja i na neke antropocentrične teorije³⁹ u kojima se i sama čovjekova sposobnost služenja jezikom dovodi u vezu s konfiguracijom čovjekova tijela, osobito s činjenicom da je čovjeku svojstven centar za ravnotežu, tj. za orijentaciju u prostoru (a nisu mu svojstveni npr. centri za vrijeme, za način, za količinu ili za posjedovanje).

Značenje prostora u jeziku općenito i u padežnim sustavima posebno bilo je naglašavano i u pojedinim filozofijskim pristupima jezičnom fenomenu. Tako npr. Ernst Cassirer u svojoj čuvenoj knjizi *Filozofija simboličkih formi*⁴⁰ jezik smatra svojevrsnim odrazom izvanjezične stvarnosti, a u tom odražavanju stvarnosti u jeziku odnosno uobličavanju izvanjezičnih dojmova u predodžbe posredovane jezikom najvažniju ulogu imaju, po njegovu sudu, kategorije prostora, vremena i broja (količine). On osobito insistira na tijesnom međuodnosu između kategorija prostora i supstancije, pa to između ostaloga potkrepljuje pretpostavkom da su u nekim indoeuropskim jezicima gramatički morfemi za nominativ muškoga i srednjega roda imenica podrijetlom pokazne čestice, tj. riječi koje inače služe (i) za prostornu orijentaciju (deiktičnost takvih riječi izravno je vezana za sudionike govornoga čina, tj. za lica, a sudionici govornoga čina, odnosno i sam

³⁸ Usp. Ivo Pranjković, *Druga hrvatska skladnja. Sintaktičke rasprave*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb 2001, str. 10–23.

³⁹ Usp. Zuzanna Topolińska, »Antropocentrična teorija jezika i srpski padežni sistem«, »Južnoslovenski filolog«, LVIII, Beograd 2002, str. 1–13.

⁴⁰ Usp. Ernst Cassirer, *Philosophie der symbolischen Formen, I. Die Sprache*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Berlin 1923.

govorni čin, nužno pretpostavljaju prostor odnosno prostornu orijentaciju). Drugim riječima, on smatra da nominativ postaje pogodan za svoju temeljnu sintaktičku funkciju, a to je označavanje predmeta o kojem je u rečenici riječ (tj. subjekta), (tek) onda kad je i prostorno determiniran, kad se u supstanciju na neki način »useli« i prostorna orijentacija.⁴¹

Treba nadalje reći da su i brojni nazivi za padeže manje ili više izravno vezani za prostor. Osim lokativa, koji je svojstven nekim indoeuropskim jezicima, među njima i hrvatskome, i kojemu je osnovno značenje izražavanje statičnih prostornih relacija, na prostor izravno upućuju brojni nazivi za padeže osobito npr. u ugrofinskim jezicima, kojima je svojstven veći broj padeža nego indoeuropskim i u kojima većina padeža označuje baš prostorne relacije (mađarski primjerice ima 17, a gruzijski čak 23 padeža). Tako npr. u jezicima toga tipa ilativ označuje prodiranje u unutrašnjost čega, elativ kretanje iznutra prema van, sublativ kretanje ispod čega, translativ prelaženje preko čega odnosno dolaženje u novi položaj, superesiv boravljenje iznad čega, adesiv označuje (prostornu) blizinu, ablativ odlaženje ili udaljavanje od čega, alativ približavanje komu ili čemu, transpozitiv promjenu mjesta, premještanje (u prostoru) itd.⁴²

Lokalistička teorija padeža imala je odjeka i u gramatičkim opisima klasičnih jezika (grčkoga i latinskoga)

⁴¹ Usp. opširnije o tome Nada Arsenijević, »Akuzativ s predlogom u savremenom srpskom jeziku« (I i II), Preštampano iz *Zbornika Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, XLVI/1 i XLVII/2, Novi Sad 2003, str. 113–114.

⁴² Usp. Rikard Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, I–II, Matica hrvatska, Zagreb 1969, II, str. 3.

u 19. stoljeću.⁴³ Tako npr. Šime Demo napominje kako na gramatički opis i latinskoga i grčkoga »djeluju i lokalističke teorije koje sva padežna značenja izvode iz polazišnih mjesnih koja se šire na vremenska, uzročna, modalna itd. Burkardov⁴⁴ je primjer Kühnerova grčka gramatika iz 1836.: akuzativ – kamo > dokad > učinak, posljedica, rezultat; genitiv – odakle > otkad > uzrok, izvor, posjednik; dativ – gdje > kada > sredstvo, oruđe«. ⁴⁵ Lokalistička teorija padeža i njezina uopćenija varijanta, tzv. teorija gramatičkih i(li) semantičkih lokalizacija i danas su izrazito aktualne u lingvističkoj teoriji, npr. i u generativnoj gramatici i u kognitivnoj lingvistici. Kad je riječ o generativnoj gramatici, posebno je potrebno spomenuti ime generativista Jeffreyja Grubera koji sve padežne odnose svodi na metaforizirane prostorne relacije,⁴⁶ a u okviru kognitivne

⁴³ U gramatičkim opisima latinskoga to je bilo vezano za činjenicu da je početkom 19. stoljeća tzv. alvarezovski opisni model bio zamijenjen grigeljevskim. Naime u alvarezovskom opisnom modelu insistiralo se na sustavu »genera« koji je bio usredotočen na glagol, odnosno na glagolske rodove i redove, dok se u grigeljevskom opisnom modelu insistiralo na sustavu »casus« u kojemu se u prvi plan stavljalo proučavanje padežnoga sustava. Opširnije o tome usp. Šime Demo, *Valentnost glagola u hrvatskim gramatikama latinskoga*, doktorska disertacija, Zagreb 2008, str. 87–110.

⁴⁴ Riječ je postavkama iznijetim u bibliografskoj jedinici Thorsten Burkard, »Die lateinische Grammatik im 18. und frühen 19. Jahrhundert. Vor einer Wortarten- zu einer Satzgliedgrammatik. Ellipsentheorie, Kasuslehre, Satzglieder«, *Germania Latina*, 2002, str. 781–830.

⁴⁵ Šime Demo, *Valentnost glagola u hrvatskim gramatikama latinskoga*, doktorska disertacija, Zagreb 2008, str. 124–125.

⁴⁶ Usp. Jeffrey Gruber, *Lexical Structures in Syntax and Semantics*, North-Holland Pub. Co., Amsterdam 1976. i Milka Ivić, *Pravci u lingvistici (2)*, deveto izdanje, dopunjeno poglavljem »Lingvistika u devedesetim godinama«, Beograd 2001, str. 174.

gramatike treba posebno upozoriti na radove Laure Janda (posebno *A Geography of Case Semantics: The Czech Dative and the Russian Instrumental*, Mouton de Gruyter, Berlin 1993).⁴⁷

Na respektabilne priloge lokalističkoj teoriji padeža i uopće teoriji semantičkih lokalizacija nailazimo u posljednje vrijeme i u srpskom jezikoslovlju, osobito u radovima Predraga Pipera, najprije u njegovoj disertaciji posvećenoj zamjeničkim priložima,⁴⁸ a zatim sustavnije i razrađenije, s pokušajem uspostavljanja teorijskih okvira za prouča-

⁴⁷ Osim prostornih značenja u padežnim sustavima pojedinih jezika kognitivisti se intenzivno bave i prostornim (i drugim) značenjima koja se izražavaju glagolskim prefiksima, usp. o tome Laura Janda, »The meaning of Russian verbal prefixes: semantics and grammar«, *The Scope of Slavic Aspect. Ucla Slavic Studies*, 12, Columbus (Ohio) 1985, str. 26–40, Branimir Belaj, *Jezik, prostor i konceptualizacija. Shematična značenja hrvatskih glagolskih prefiksa*, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera, Filozofski fakultet, Osijek 2008, Jurica Budja, *Značenja glagolskoga prefiksa za u hrvatskome*, doktorska disertacija, Zagreb 2008. Kad je o hrvatskome jeziku riječ, osobito je u tom smislu vrijedna knjiga Branimira Belaja *Jezik, prostor i konceptualizacija* (Osijek 2008) u kojoj su opisana značenja prefikasa *iz-*, *nad-*, *pod-*, *pre-*, *pred-*, *pri-*, *pro-*, i *raz-* kojima su (osim prefiksu *raz-*) temeljna značenja prostorna. O konceptualizaciji prostora, posebno o važnosti prijedloga za izražavanje prostornih relacija, te o tome kako kognitiviste posebno privlači činjenica da su prostorni prijedlozi jedno od onih područja verbalnoga izražavanja u kojem nailazimo na najveće međujezične razlike usp. Marija Brala, »Novi pogledi na odnos jezika i misli. Od Sapira i Whorfa do psiholingvistike«, *Riječki filološki dani*, 7. *Zbornik radova*, Rijeka 2008, str. 676–677. Tako ona npr. navodi da se u hrvatskom jeziku gnijezdo nalazi *na stablu*, a u engleskome *u stablu* (in the tree).

⁴⁸ Usp. Predrag Piper, *Zamjenički prilozi (gramatički status i semantički tipovi)*, Filozofski fakultet, Novi Sad 1983.

vanje prostornih metafora, u vrlo zanimljivoj knjizi *Jezik i prostor*.⁴⁹

Elementarna prostorna značenja obično se najprije dijele na direktivna i nedirektivna (ili dinamična i statična). Direktivna se značenja zatim dijele na značenje opće direktivnosti ili značenje linije kretanja (perlativnost, npr. *Šećemo ispred muzeja*) i na značenja posebne direktivnosti, a takva su značenje udaljavanja (ablativnost, npr. *Krećemo od muzeja*) i značenje približavanja (adlativnost ili alativnost, npr. *Približavamo se muzeju*). Nedirektivno značenje pretpostavlja statičnost odnosno odsutnost kretanja, tj. položaj predmeta u prostoru (lokativnost, npr. *Sada smo u muzeju*). Vrlo važnu ulogu u organizaciji i usložnjavanju tih značenja te u njihovoj vrlo čestoj metaforizaciji ima i opreka između unutrašnjega (intralokalizacija, npr. *Radimo u muzeju*) i vanjskoga (ekstralokalizacija, npr. *Nalazimo se izvan muzeja*).

S obzirom na opreku direktivnost/nedirektivnost u nekim se padežnim teorijama i sami padeži dijele na direktivne i nedirektivne.⁵⁰ Izrazito su direktivni padeži dativ (npr. *Prilaze šumi* ili *Putuju /k/ sestri*) i akuzativ (npr. *Pre-laze most* ili *Ulaze u šumu*), s tim da je dativu svojstvena tzv. negranična direktivnost, a akuzativu granična. Naime predmet označen dativom samo naznačuje pravac kakva kretanja, javlja se kao orijentir kretanja, a predmet označen akuzativom predstavlja cilj kretanja ili kakve dru-

⁴⁹ Konceptija i struktura te knjige bit će bar donekle razvidne i po naslovima poglavlja iz kojih se sastoji, a to su: *Teorijski okviri proučavanja prostornih metafora u jeziku*, *Prostor u jeziku*, *Prostorne metafore u jeziku i govoru*, *Prostorne metafore u lingvistici* te *U prostoru teksta*.

⁵⁰ Usp. Predrag Piper, *Jezik i prostor*, Biblioteka XX vek, Beograd 1997, str. 62–63.

ge radnje.⁵¹ Nedirektivni padeži jesu lokativ (npr. *Knjiga je na stolu* ili *Šeću po parku*) i instrumental (npr. *Šeću parkom*).⁵² Genitiv je u tom smislu nediferenciran, pa se njime može izražavati i direktivnost, npr. *Došli su do zida*, i nedirektivnost, npr. *Šeću ispred fakulteta*.

⁵¹ Usp. Josip Silić i Ivo Pranjković, *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*, Školska knjiga, Zagreb 2005, str. 219 i 223.

⁵² Nedirektivnost može pretpostavljati potpunu isključenost kretanja (npr. *Knjiga je na stolu*) ili kretanje po nekom prostoru bez oznake usmjerenosti (npr. *Šeću po parku*). Lokativom se, kako pokazuju upravo navedeni primjeri, može izražavati i jedno i drugo, a instrumentalom u pravilu samo ovo drugo, tj. kretanje po prostoru. Instrumental, drugim riječima, označuje mjesto na neki način zahvaćeno kretanjem (usp. Milka Ivić, *Značenja srpskohrvatskog instrumentala i njihov razvoj /sintaksičko-semantička studijal*, fototipsko izdanje, Beograd 2005, str. 121) odnosno mjesto koje se na neki način konceptualizira kao »sredstvo kretanja« (usp. Ivo Pranjković, »Prostorna značenja u hrvatskome jeziku«, *Prostor u jeziku / Književnost i kultura šezdesetih. Zbornik radova 37. seminara Zagrebačke slavističke škole*, Zagreb 2009; usp. sljedeće poglavlje) ili kao nespecificirani put kojim se odvija kakvo kretanje u prostoru (usp. Ljiljana Šarić, »Konstrukcije za izražavanje prostornih odnosa u hrvatskom jeziku«, *Sintaktičke kategorije. Zbornik radova znanstvenoga skupa s međunarodnim sudjelovanjem Hrvatski sintaktički dani*, Osijek 2007, str. 256–257). Takav instrumental naziva se prosekutivom. Treba također dodati da se međusobno razlikuju nedirektivnost označena instrumentalom i nedirektivnost označena lokativom, i to po kriteriju posrednosti/neposrednosti označavanja mjesta (prostora) neke radnje. Instrumental u primjerima tipa *Šeću parkom* Milka Ivić naziva orijentacijskim (»orijentacionim«) padežom, a lokativ u primjerima tipa *Šeću po parku* lokacijskim (»lokacionim«) padežom. Drugim riječima, instrumental se konceptualizira kao posredni, na neki način uopćeni prostor radnje, a lokativ kao neposredni, stvarni prostor kakve radnje (usp. Milka Ivić, »Srpskohrvatski padežni sistem za označavanje prostornih odnosa«, u: Milka Ivić, *Lingvistički ogledi*, Prosveta, Beograd 1983, str. 209).

U ovom prilogu ponajprije se pokušava odgovoriti na pitanje jesu li i, ako jesu, u kojoj su mjeri prostorna značenja u samim temeljima padežnoga sustava (kako se često tvrdi). Odgovor na to pitanje ovisi, po mom sudu, ponajprije o tome kako se shvaća sam pojam padežnoga sustava. Ako se njime obuhvaćaju i prijedlozi kao konkretizatori pojedinih padežnih značenja, tj. kao svojevrsni »potpadeži«, onda mi se iznijeta tvrdnja čini izrazito branjivom. Ako se međutim padeži promatraju izolirano, tj. ako se pozornost usmjeruje i(li) ograničuje samo na značenje jedinoga padežnog oblika, onda mi se čini da tu tvrdnju treba u najmanju ruku relativizirati, i to već i zato što prostorna značenja pretpostavljaju tri primarna elementa, a to su objekt lokalizacije (OL), lokalizator (L) i tzv. konkretizator (K). Sami padežni oblici dolaze dakako u značenju i objekta lokalizacije i lokalizatora, ali oni sami po sebi ne sadrže informacije o konkretizaciji prostornih relacija. Zato je tipično da se prostorna značenja izražavaju prijedložno-padežnim izrazima odnosno izričajima tipa (*knjiga je na stolu*, gdje je *knjiga* objekt lokalizacije, *stol* lokalizator, a prijedlog *na* konkretizator prostornoga odnosa).⁵³

S tim je, bar na prvi pogled, u suprotnosti činjenica da se i neka prostorna značenja izražavaju besprijedložnim padežnim oblicima, ili se bar tako čini. U hrvatskome jeziku to mogu biti oblici dativa (npr. *Prišli su šumi*),⁵⁴ akuzativa (npr. *Prešli su most* ili *Prošli su tunel*) te instrumentala (npr. *Šeću parkom*). Međutim te je primjere moguće tuma-

⁵³ Opširnije o tome usp. u: Predrag Piper, *Jezik i prostor*, Biblioteka XX vek, Beograd 1997, str. 21–22.

⁵⁴ O prostornom značenju dativa usp. opširnije u: Ljiljana Šarić, *Spatial Concepts in Slavic. A Cognitive Linguistic Study of Prepositions and Cases*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2008, u poglavlju »The spatial meaning of the dative case«, str. 207–269.

čiti čak i tako da se njima potkrijepi iznijeta tvrdnja kako se prostorna značenja ne izražavaju besprijedložno, bar ne u značenju prostora kao okolnosti pod kojom se vrši glagolska radnja. Naime za sva tri navedena slučaja karakteristična su određena ograničenja odnosno određeni uvjeti i(li) pretpostavke kojima se na neki način kompenzira izostanak konkretizatora (tj. prijedloga).

U prvom slučaju (tj. u slučaju dativa) to je uporaba imenica koje same po sebi označuju neki prostor (*šuma*), zatim uporaba glagola kretanja s prefiksom *pri-* (*prići*), koji sadrži adlativno značenje i koji zapravo služi kao prostorni konkretizator općega dativnoga značenja. U slučaju akuzativa pretpostavlja se također uporaba »prostornih imenica« (*most, tunel*) te uporaba glagola s prefiksima *pre-* ili *pro-* koji također služe kao konkretizatori prostornoga značenja, ali i kao svojevrsni »tranzitivizatori«, tj. elementi kojima se tranzitiviziraju (čine prijelaznima) glagoli kretanja, kojima prijelaznost inače u načelu nije svojstvena. Još važnija je međutim činjenica (koja je posljedica rečenoga) da se pritom i u slučaju dativa i u slučaju akuzativa radi o svojevrsnoj objektivizaciji prostora, o tome da se u konstrukcijama navedenoga tipa prostor konceptualizira kao objekt, kao predmet uključen u radnju, a ne kao okolnost glagolske radnje, u slučaju akuzativa kao bliži objekt, a u slučaju dativa kao dalji. To je zapravo ono što omogućuje porabu besprijedložnih oblika i dativa i akuzativa u prostornome značenju, tim više što su to oblici koji i inače vrlo često funkcioniraju kao objekti. Drugim riječima, sami oblici dativa i akuzativa u navedenim primjerima nemaju prostornoga značenja, nego ga dobivaju sintaktički, zahvaljujući sintagmatskim relacijama s glagolima kretanja i, posebno, s prefiksima kao konkretizatorima određenijih prostornih značenja.

Slično je i s besprijedložnim instrumentalom u primjerima tipa *Šeću parkom*. I tu je naime riječ o »prostornim imenicama« (*park*), o glagolima kretanja (*šetati*) i o svojevrsnoj objektivizaciji prostora, o tome da se prostor shvaća, kako je već bilo rečeno, kao svojevrsno »sredstvo kretanja«, kao neki neodređeni put koji omogućuje kretanje kakvim (u pravilu širim) prostorom. Ni tu dakle instrumentalni oblik (sam po sebi) ne označuje okolnost pod kojom se vrši radnja, nego se konceptualizira kao svojevrsni predmet kojim se obavlja radnja kretanja. Sam oblik *parkom* ne označuje prostor u većoj mjeri nego što bi ga označavao u primjerima tipa *Zadovoljni smo parkom*. Prostorno značenje naime i u primjerima ovoga tipa ima sama imenica, a ne oblik (instrumental) u kojem se ta imenica nalazi.

Na temelju rečenoga može se, vjerujem, zaključiti sljedeće. Ako se uopće može i(li) smije povlačiti iole oštra granica između morfologije i sintakse padeža, onda valja reći da značenje prostornih relacija nije vezano, bar ne izravno, za morfologiju padeža ponajprije zato što se za opće značenje padeža kao morfološke činjenice, bar u indoeuropskim jezicima, može ustvrditi da je apstraktnije od prostornoga. Ako međutim padež promatramo na sintaktičkoj (ili morfosintaktičkoj) razini, posebice na razini prijedložno-padežnih izraza, onda se može zaključiti da je prostor na toj razini čak i primarna kategorija, što između ostaloga znači da su pojedinim prijedložno-padežnim izrazima u hrvatskome jeziku, i to doslovce u svim kosim padežima – i genitivnim, npr. *ići od stola do zida*, i dativnim, npr. *kretati se ka gradu*, i akuzativnim, npr. *ući u šumu*, i lokativnim, npr. *izgubiti se u šumi*, pa i instrumentalnim, npr. *naći se pred fakultetom* – prostorna značenja ili polazišna ili, u najmanju ruku, posve obična i izrazito frekventna.